

نقد و بررسی تصحیح ترجمة الخواص زواره‌ای

رضا فرشچیان*

چکیده

ترجمة الخواص، تفسیر علی بن حسن زواره‌ای، در ۱۳۹۴ ش، به تصحیح منصور پهلوان منتشر شده است. پژوهش حاضر، با هدف بررسی و نقد تصحیح یاد شده، به روش توصیفی تحلیلی انجام گرفته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که میان متن مصحح و نسخه‌اساس و نسخه‌های دیگر ترجمة الخواص اختلاف‌هایی اعم از حذف و اضافه، تصحیف، تغییر و جابجایی واژه‌ها و تغییر در ساختار عبارت‌ها وجود دارد و مصحح از بیان این تفاوت‌های بسیار احتراز جسته و در موارد فراوانی قیاساً نظر خود را ترجیح داده است. از این رو، نمی‌توان این تصحیح را برخوردار از معیارهای لازم تصحیح انتقادی دانست، و بر خلاف دیدگاه مصحح، روش تصحیح ایشان را نمی‌توان بر پایه‌ی نسخ اساس تلقی کرد.

کلیدواژه‌ها: ترجمة الخواص، علی بن حسن زواره‌ای، تفسیر زواری، منصور پهلوان

تاریخ دریافت: ۹۶/۳/۲۴ تاریخ پذیرش: ۹۶/۷/۸

* دانشیار دانشگاه شهید باهنر کرمان / farshchian@uk.ac.ir

مقدمه

ترجمه الخواص که تفسیر زواری نیز خوانده می‌شود، تفسیری است فارسی بر قرآن کریم که از سدهٔ دهم هجری به یادگار مانده است. مفسر، علی بن حسن زواره‌ای، تفسیر خود را با هدف تأکید بر روایات اهل بیت^(ع) و نشان دادن جایگاه رفیع ایشان در تفسیر به رشتهٔ تحریر در آورده است: همان چیزی که در مواهب علیّه، تفسیر رایج آن دوران، از آن غفلت شده بود. زواره‌ای خود می‌نویسد: «اکثر آن از اظهار آیات با برکات که در شأن امیرالمؤمنین و از مناقب باقی اهل بیت سید المرسلین است علیهم الصلوة والسلام خالی است و از احکام آنچه مطابق و موافق طریقهٔ حقّهٔ جلیهٔ ایشان است عاری (زواره‌ای، نسخهٔ ۱۰۹۱ق؛ گ ۱پ).

تفسیر زواری در دو مجلد تنظیم شده و هر مجلد به تفسیر پانزده جزء از قرآن کریم اختصاص دارد و تألیف آن در سال ۹۴۷ق پایان یافته است. نسخه‌های متعددی از این دو مجلد که در سال‌های سدهٔ دهم تا سیزدهم هجری کتابت شده، در کتابخانه‌های ایران، ترکیه، شبه‌قاره و جز آنها موجود است (نک: آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق: ۱۰/۴؛ امین، ۱۴۰۸ق: ۳۱۵/۵-۳۱۴)؛ در این میان، ۱۲۸ نسخه در کتابخانه‌های ایران گزارش شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱ش: ۸/۶۶-۵۶). این تفسیر به سال ۱۳۵۵ق در حاشیهٔ قرآن کریم به چاپ رسیده و در سال ۱۳۹۴ شمسی، به تصحیح منصور پهلوان، توسط شرکت انتشارات علمی و فرهنگی منتشر شده است.

در مقالهٔ حاضر، که به منظور بررسی تصحیح تازه انتشار یافته نوشته شده، به نسخه‌های مکتوب در سال‌های ۹۸۰ق، ۱۰۲۸ق (نسخهٔ دانشگاه)، ۱۰۷۰ق، ۱۰۷۴ق، ۱۰۸۳ق، ۱۰۹۱ق، ۱۱۰۵ق، ۱۱۰۷ق و به نسخه‌ای مکتوب در قرن یازدهم مراجعه شده است. در این بررسی سعی شده به اقدم این نسخ، یعنی نسخهٔ مکتوب در ۹۸۰ق و نیز نسخهٔ دانشگاه (مکتوب در ۱۰۲۸ق)، مراجعه شود. اهتمام نگارنده به این بوده که میزان دقت و صحت ویرایش مصحح و حد التزام او به نسخهٔ اساس، به طور مستند ارزیابی گردد.

۱. شیوهٔ تصحیح و نسخه‌های تصحیح

بنا بر مقدمهٔ مصحح، وی در تصحیح ترجمه الخواص از ده نسخه کمک گرفته است: نخست، نسخه‌ای شخصی که در بر دارنده تفسیر تمامی قرآن کریم است و تاریخ کتابت و

کاتب آن معلوم نیست. وی این نسخه را اساس تصحیح خود دانسته است (نک: پهلوان، ۱۳۹۴: ۹۷/۱)

قدیمی‌ترین این نسخه‌ها در ۹۸۰ ق کتابت شده است. این نسخه به شماره ۹۰۳۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ثبت شده و در بر دارنده نیمه اول تفسیر، از ابتدای قرآن تا پایان سوره کهف، است (همان: ۹۹/۱). پس از آن، نسخه مورخ ۱۰۲۸ ق است که به شماره ۲۷۶۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. این نسخه نیز مانند نسخه پیشین، تفسیر نیمه اول قرآن کریم است (همان: ۹۸/۱). تاریخ کتابت نسخه‌های شماره ۷ و ۸ مشخص نیست و پنج نسخه دیگر هم در نیمه دوم قرن یازدهم کتابت شده است (نک: همان: ۹۹/۱ - ۱۰۰).

- نسخه اساس: مصحح محترم نسخه‌ای شخصی را به عنوان نسخه اساس برگزیده و در مقدمه اشاره می‌کند که «در تصحیح این کتاب، از نسخ چندی استفاده شده است» و درباره نسخه اساس گفته است که «نام کاتب و سال کتابت مشخص نیست» و اضافه کرده که «از قرائن متعدد دانسته می‌شود که کاتب به عصر مولف نزدیک بوده است» (همان: ۹۷/۱)، اما ایشان هیچ قرینه‌ای را ذکر نکرده، جز این که در پاورقی شماره یک، صفحه ۹۸، از قول محمد تقی دانش پژوه، آن را «از نسخ خوب ترجمه الخواص دانسته که متعلق به قرن دهم یا اوایل قرن یازدهم» است.

دسترسی کامل به آن نسخه شخصی، که اساس کار مصحح بوده است، برای نگارنده این سطور ممکن نیست، اما مقایسه متن تصحیح شده با برخی دیگر از نسخه‌های ترجمه الخواص نشان می‌دهد که متن مصحح شباهت زیادی با نسخه شماره ۲۷۶۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران دارد که حدود ۸۲ سال پس از تالیف ترجمه الخواص، در ۱۰۲۸ ق، کتابت شده است. مصحح تصویر دو صفحه از برگ‌های اول و آخر نسخه اساس را در مقدمه درج نموده است (نک: همان: ۱۰۵/۱). این دو تصویر تا حدودی می‌تواند میزان پابندی مصحح به نسخه اساس را نشان دهد.

بررسی نگارنده نشان می‌دهد که در این دو صفحه، سیزده مورد اختلاف بین نسخه اساس و متن مصحح، اعم از حذف و اضافه و تغییر واژه‌ها و عبارات، دیده می‌شود و در پاورقی‌های کتاب به هیچ وجه به این موارد اشاره نشده است. جدول شماره ۱، تفصیل این مطلب را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱: نمونه‌هایی از تفاوت‌های نسخه‌های اساس و متن مصحح

ردیف	نسخه اساس	متن مصحح	نوع اختلاف
۱	مرتکب ترجمه آن شد از روی اخلاص که اتسام یافته بترجمه الخواص (پهلوان، ۱۳۹۴: ۱۰۵/۱)	مرتکب ترجمه آن شد که اتسام یافته از روی اختصاص به ترجمه الخواص (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۱۱۳/۱)	تصحیف و تغییر عبارت
۲	مرغ ایجاز را درو مجال پرواز هست (همانجا)	مرغ ایجاز را درو مجال پرواز نیست (همانجا)	تغییر واژه
۳	قبل از شروع در بیان (همانجا)	قبل از شروع بیان (همانجا)	حذف
۴	حق تعالی آن استعاده او را قبول فرمود (همانجا)	حق تعالی استعاده او را قبول فرمود (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۱۱۷/۱)	حذف
۵	ابراهیم خلیل صلوات الرحمن علیه (همانجا)	ابراهیم خلیل صلوات الله علیه (همانجا)	تغییر واژه
۶	این بیان آنست (همانجا)	و این بیان آنست (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۶۷۱/۵)	اضافه
۷	معنی آن (همانجا)	معنی او (همان: ۶۷۲/۵)	تغییر واژه
۸	باین سوره تعویذ می فرمود (همانجا)	به این دو سوره تعویذ می فرمود (همانجا)	اضافه
۹	روایت کرده (همانجا)	روایت کرده‌اند (همانجا)	تغییر واژه
۱۰	نورنا بالقرآن ابصارنا (همانجا)	نور بالقرآن ابصارنا (همانجا)	تغییر واژه
۱۱	و أعنا علی ما ابقیتنا (همانجا)	أعنا علیه ما ابقیتنا (همانجا)	حذف و تغییر
۱۲	رباعی (همانجا)	_____ (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۶۷۳/۵)	حذف
۱۳	حسبنا الله و نعم الوکیل (همانجا)	حسبنا الله نعم الوکیل (همانجا)	حذف

این یافته‌ها نشان می‌دهد که مصحح از ثبت دقیق آنچه در نسخه اساس آمده، کوتاهی کرده است. از این رو، نمی‌توان روش تصحیح او را مبتنی بر نسخه اساس دانست، چرا که در یک روش علمی «نسخه‌ای که از نظر اصالت، صحت و قدمت بر نسخه‌های موجود دیگر برتری آشکاری دارد اساس متن نهایی قرار می‌گیرد و مصحح در ضبط متن آن تصرفی نمی‌کند» (عمادی حائری، ۱۳۸۷ش: ۶).

- نسخه دانشگاه: این نسخه که به سال ۱۰۲۸ق در ۵۰۹ برگ کتابت شده و به شماره ۲۷۶۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، در بر دارنده بخش اول ترجمه الخواص می‌باشد. این بخش تفسیر تمامی آیات قرآن کریم از آغاز تا پایان سوره کهف را

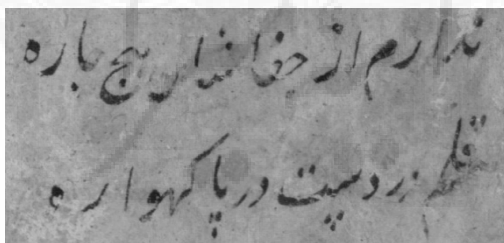
شامل می‌شود. چند بیت مندرج در برگ اول و آخر این نسخه حاکی از آن است که کاتب آن بانویی بوده است که هم‌زمان با کتابت نسخه، از فرزند خردسالش هم نگهداری می‌کرده است. وی در برگ آخر نسخه، شعری دارد که نشان از این حال او دارد. شخصی برخی از این ابیات را به انضمام چند بیت دیگر از او در ابتدای نسخه نوشته است (نک: زواره‌ای، نسخه دانشگاه).

نقل این ابیات در مقدمه متن مصحح در مواردی با آنچه در نسخه دانشگاه آمده است، تفاوت دارد. برای نمونه، در بیت نخست:

بسی دارم ز سهوش عذر و تقصیر
به اتمام آمد این فرخنده تفسیر
(نسخه دانشگاه، گ ۵۰۸ پ)

واژه «دفتر» جایگزین «تفسیر» شده است (پهلوان، ۱۳۹۴: ۹۸/۱). مصرع دوم بیتی که نشان می‌دهد کاتب فرزندی شیرخوار داشته است نیز با اختلاف نقل شده است:

ندارم از جفاشان هیچ چاره
قلم در دست در پا گهواره
(نسخه دانشگاه، گار؛ ۵۰۸ پ)

به صورت «قلم در دست پا در گهواره» درج شده است (پهلوان، ۱۳۹۴: ۹۸/۱). کاتب بیت دیگری را هم به همین مضمون سروده، که در حاشیه جلد کتاب به نقل از او درج شده است:

مغرورم اگر خط مرا حسنی نیست
در دست قلم بُد و پیا گهواره

همان‌گونه که مشاهده می‌شود نقل مصحح با هر دو نقل از نسخه دانشگاه متفاوت است و در پانوشت‌ها هم اشاره‌ای به این اختلاف‌ها نشده است.

۲. اختلاف متن مصحح با نسخه‌های ترجمة الخواص

در این قسمت به بیان برخی اختلاف‌ها میان متن مصحح و نسخ در دسترس ترجمة الخواص می‌پردازم. همان‌طور که گفته شد، نسخه اساس در اختیار نگارنده نبود، ولی یافته‌های این بررسی حاضر نشان می‌دهد که متن مصحح شباهت فراوان به نسخه دانشگاه دارد؛ لذا این نسخه همراه با برخی نسخ دیگر، به‌ویژه نسخه بسیار قدیم مکتوب در ۹۸۰ق، بررسی می‌شوند. بنا بر نتایج تحقیق نگارنده، مصحح اختلاف‌های متن مصحح با نسخه‌های مورد اعتماد را جز در موارد بسیار اندک، آن هم به صورت کلی، نشان نداده است. از پاورقی‌های جلد نخست بر می‌آید که مصحح در ۶۰۹ صفحه از این جلد (۱۱۱ تا ۷۱۹) تنها به پنج مورد از تفاوت‌ها، آن نیز بدون ذکر نسخه‌ای خاص، اشاره کرده است. برای نمونه، در عبارت «و التجا بخدای تعالی بردن تاکید میامطت» (نسخه دانشگاه، گ ۴پ)، قیاساً واژه «متابعت» را جایگزین «میامطت» نموده و در پاورقی شماره یک آورده است: «در نسخه‌ها: میامطت»، و هیچ دلیلی بر تأیید نظر خویش و سبب ثبت نکردن واژه مندرج در نسخه اساس ذکر نمی‌کند (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۱۲۵/۱).

نمونه دیگر را در تفسیر آیه ۱۳۷ از سوره بقره می‌بینیم، آنجا که از تعمیم ترسایان سخن به میان آمده است: «صبغة ایشان آن بود که مولود خود را بعد از هفت روز در آب معبودیت غوطه دادندی» (همان: ۳۲۵/۱). مصحح در پاورقی اشاره می‌کند که در نسخ ترجمة الخواص «معبودیت» آمده، ولی نشانی آن را نمی‌دهد، اما در ادامه «المعمودية» را از مواهب علیة نقل می‌کند؛ شگفت آن‌که که در اینجا، بر خلاف مورد قبل، آنچه را که در نسخ آمده ترجیح می‌دهد و «معبودیت» را ثبت می‌کند، هرچند که «ماء المعمودية» اصطلاحی شناخته شده است، و همان آبی است که مسیحیان اولاد خود را با آن غسل تعمیم می‌دهند. فیروزآبادی می‌نویسد: «المعمودية ماء للنصاری یغمسون فیه وُلدهم معتقدین أنه تطهیر له» (۱۴۲۶ق: ۳۰۱/۱). لازم به توضیح است که در مواهب علیة «معمودیه» بدون «ال» آمده

است و عبارت زواره‌ای، همان عبارت صاحب مواهب علیه است، به غیر از واژه «معمودیه» که کاتبان ترجمة الخواص آن را به اشتباه معبودیه / معبودیت کتابت کرده‌اند (نک: کاشفی، ۱۳۶۹: ۴۱؛ و زواره‌ای، نسخه ۹۸۰ق: گ ۶۸ر؛ نسخه دانشگاه: گ ۶۶پ؛ نسخه ۱۰۸۳ق: گ ۳۵پ؛ نسخه ۱۰۹۱ق: گ ۴۳ر؛ نسخه قرن ۱۱: گ ۴۰ر).

- تغییرات در ساختار و تنظیم مطالب:

در میان برخی مفسران سنتاً رسم بر این بوده که تفسیر قرآن کریم را به دو بخش تقسیم کنند؛ بخش نخست به تفسیر پانزده جزء اول قرآن کریم از فاتحة الكتاب تا پایان سوره بنی اسرائیل و یا تا پایان سوره کهف در جزء شانزدهم، و بخش دوم به تفسیر بقیه اجزاء قرآن کریم اختصاص دارد. از معروفترین تفاسیری که به این شیوه تدوین یافته، تفسیر جلالین است.^۱

زواره‌ای تفسیر خود را به همین شیوه در دو مجلد سامان داده است (نک: آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق: ۴/ ۱۰۰-۱۰۱) و نسخه‌های ترجمة الخواص نیز به همین صورت هستند. نسخه ۹۸۰ق و نسخه دانشگاه بخش نخست (تا پایان سوره کهف) را در بر دارند و نسخه مکتوب در قرن یازدهم نیز چنین است؛ اما نسخه‌های مکتوب در ۱۰۷۰ق، ۱۱۰۵ق و ۱۱۰۷ق مشتمل بر بخش دوم (از ابتدای سوره کهف تا پایان قرآن) است و نسخه مکتوب در ۱۰۷۴ق مشتمل بر تفسیر آیات سوره بنی اسرائیل تا پایان قرآن کریم است. پیداست که روش کاتبان ترجمة الخواص هم کتابت این تفسیر در دو بخش بوده است. این تقسیم‌بندی مورد توجه مصحح قرار نگرفته است. او تفسیر را در پنج مجلد منظم کرده و تفسیر سوره‌های جزء پانزدهم (بنی اسرائیل و کهف) در میانه مجلد سوم قرار داده شده است (نک: زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۳/ ۱۶۶-۲۳۷). روشن است که چنین ترتیبی نمی‌تواند از سنت تفسیر قرآن در دو بخش، که زواره‌ای اختیار کرده، تبعیت کرده باشد.

از طرف دیگر، زواره‌ای مانند بسیاری از مفسران، گاه آیه‌ای را به‌طور مستقل تفسیر می‌کند و زمانی دیگر به تفسیر چند آیه که بین آنها ارتباط موضوعی برقرار است، می‌پردازد.

۱. ابتدا جلال‌الدین محلی (د. ۸۶۴ق) به تفسیر سوره کهف تا پایان قرآن کریم پرداخت و سپس اقدام به تفسیر فاتحة کتاب کرد، ولی مرگ مهلتش نداد و جلال‌الدین سیوطی (د. ۹۱۱ق) کار وی را تکمیل نمود (نک: ذهبی، بی‌تا: ۲۳۸/۱).

اما مصحح در مواردی آیات و تفسیر آنها را از هم جدا ساخته و ابتدا متن یک آیه و سپس تفسیر آن را آورده است. برای نمونه در تفسیر آیات نخست سوره بقره، زواره‌ای تفسیر «الم ذلک الكتاب لاریب فیه» را یک‌جا آورده است (نک: نسخه ۹۸۰ق، گ ۴۷پ؛ نسخه دانشگاه، گ ۴۷ر)، اما در متن مصحح، ابتدا «الم» و تفسیر آن آمده و در صفحه بعد متن آیه دوم و تفسیر آن دیده می‌شود (نک: زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۱/ ۲۶۵-۲۶۶).

نمونه دیگر را در تفسیر آیات هشتم و نهم سوره کهف می‌یابیم، آن‌جا که مفسر ابتدا متن این دو آیه را آورده و سپس به تفسیر آن‌ها پرداخته است (نک: نسخه دانشگاه، گ ۴۸۸پ؛ نسخه ۹۸۰ق: گ ۵۱۳پ)، اما در تصحیح، ابتدا متن آیه هشتم و تفسیر آن و سپس متن و تفسیر آیه نهم آمده است (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۳/ ۳۴۲).

از سوی دیگر، زواره‌ای گاه در تفسیر آیات به شیوه مزجی عمل می‌کند. نمونه آن را می‌توان در تفسیر آیه‌های اول و دوم سوره کهف یافت، آن‌جا که وی می‌نویسد: «وگردانید او را قیماً لیندر ... لهم اجراً حسناً ماکتین فیه ابدأ، راست یعنی معتدل» (نک: نسخه ۹۸۰ق، گ ۵۱۳ر؛ نسخه دانشگاه: گ ۴۸۸ر)، اما در متن مصحح، ابتدا متن این دو آیه آمده است و سپس می‌خوانیم: «وگردانید او را راست یعنی معتدل» (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۳/ ۲۳۹). همان‌طور که مشاهده می‌شود این تغییر از سوی مصحح، ساختار مزجی این آیات را دگرگون ساخته است.

- واژه‌های ناخوانا و نامفهوم

گاه، واژه‌های ناخوانا و یا نامفهوم در نسخه‌های ترجمه الخواص دیده می‌شود که شماری از این موارد، در جدول شماره ۲ ثبت شده است. در متن مصحح، برخی از این واژه‌ها بدون تذکر به وجود اختلاف حذف شده و در یک مورد (ردیف ۱) قیاساً تصحیح شده و با عبارت «در نسخه‌ها: میامطت» به وجود اختلاف اشاره شده است (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۱/ ۱۲۵، پاورقی ۱).

جدول شماره ۲: نمونه‌هایی از واژه‌های ناخوانا و نامفهوم در نسخه‌های ترجمه الخواص

ردیف	واژه	متن مصحح	نسخه دانشگاه	۹۸۰ق	۱۰۸۳ق	۱۰۹۱ق	قرن ۱۱
۱	نامفهوم	متابعت (زواره‌ای)، میاطت (گ۴ر) (۱۲۵/۱: ۱۳۹۴)	همانند نسخه دانشگاه	(گ۴پ)	(گ۳ر)	(گ۳ر)	(گ۳پ)
۲	ناخوانا	حذف واژه ناخوانا: به دلیل _____ (همان): (۱۲۰/۱)					حذف واژه (گ۲پ)
۳	ناخوانا	بباید (همان: ۶۶۲/۱)	ببایند (گ۱۷۵ر)	ببایند (گ۱۷۳ر)		ببایند (گ۱۱۵پ)	ببایند (گ۱۰۶ر)

- تصحیف و تغییر واژه‌ها

الف) تصحیف

موارد فراوانی از تصحیف لفظی و تغییر کلمات به واژه‌هایی با معانی و مفاهیم متفاوت در متن مصحح ترجمه الخواص دیده می‌شود. نمونه‌هایی از این موارد، در مقایسه با دو نسخه مکتوب به سال‌های ۹۸۰ق و ۱۰۲۸ق که نسبت به نسخه‌های دیگر به زمان مؤلف نزدیک‌ترند، در جدول شماره ۳ ذکر شده است. گفتنی است که در متن تصحیح شده هیچ اشاره‌ای به این تفاوت‌ها نشده است.

جدول شماره ۳: نمونه‌هایی از تصحیف و تغییر واژه‌ها

ردیف	متن مصحح	نسخه ۹۸۰ق	نسخه دانشگاه	مخالفت با نسخه ۹۸۰ق	مخالفت با نسخه دانشگاه	مخالفت با هر دو نسخه
۱	نوح <u>نجی</u> (زواره‌ای)، (۱۱۷/۱: ۱۳۹۴)	نوح <u>نی</u> (گ۲ر)	نوح <u>نجی</u> (گ۲ر)	✓		
۲	در <u>حین</u> تلاوت (همان): (۱۱۹/۱)	در <u>جنین</u> تلاوت (گ۲پ)	در <u>حین</u> تلاوت (گ۲پ)	✓		
۳	<u>به</u> <u>معبر</u> عجب (همان): (۱۲۰/۱)	<u>از</u> <u>ممر</u> عجب (گ۳ر)	<u>بمعبر</u> عجب (گ۳ر)	✓		

۴	و به بقای ما عندالله باق قرار باید کرد(همان: (۱۲۰/۱)	و ببقاء ما عندالله باق اقرار باید کرد (همانجا) (همانجا)	بفناء ما عندالله باق اقرار باید کرد (همانجا)	✓	✓	✓
۵	روی همت بر خزینه کرم (همان: ۱۲۱/۱)	روی کرم بخزینه کرم (گ ۳ر)	روی همت بر خزینه کرم (همانجا)	✓		
۶	بسم الله ابتدأ (همانجا)	بسم الله ابتدأ (گ ۳پ)	بسم الله ابتدأ (همانجا)	✓	✓	✓
۷	اگر مستعید به صدق (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۱۲۲/۱)	اگر مستفید بصدق (همانجا)	اگر مستعذ بصدق (گ ۳پ)	✓	✓	✓
۸	به مقاتله عدو (همان: (۱۲۳/۱)	بمقابله عدو (گ ۴ر)	بمقاتله عدو (همانجا)	✓		
۹	و جمله این معنی (همان: (۱۲۵/۱)	و جمله این معانی (گ ۴پ)	و جمله این معانی (معنی = معانی) (گ ۴ر)	✓	✓	✓
۱۰	اعاذنا الله (همانجا)	اعوذ بالله (همانجا)	اعاذنا الله (همانجا)	✓		
۱۱	و اتصاف به صفات حدوث (زواره‌ای، ۱۳۹۴: (۲۴۰/۳)	و اتصاف بصفه حدوث (گ ۵۱۳ر)	و اتصاف بصفات حدوث (گ ۳۸۸ر)	✓		
۱۲	ما این عمارت خراب خواهیم ساخت (همان: (۲۴۱/۳)	ما این عمارتها را خراب خواهیم ساخت (گ ۵۱۳پ)	ما این عمارتها را خراب خواهیم ساخت (گ ۴۸۸پ)	✓	✓	✓
۱۳	و به درستی که ما سازندگانیم (همانجا)	و بدرستی که ما سازندگانیم (گ ۵۱۳پ)	و بدرستی که ما رساندگانیم (گ ۴۸۸پ)	✓		
۱۴	سه تن بودند (زواره‌ای، (۲۴۲/۳: ۱۳۹۴)	سه تن بوده اند (گ ۵۱۴ر)	سه تن بودند اند (گ ۴۸۹ر)	✓	✓	✓
۱۵	عیالتم در معرض تلف و هلاکتند (همان: (۲۴۳/۳)	عیالانم در معرض تلف و هلاکتند (همانجا)	عیالانم در معرض تلف و هلاکتند (همانجا)	✓	✓	✓
۱۶	عیالات خود را باز خر (همانجا)	عیالان خود را باز خر (همانجا)	عیالان خود را باز خر (همانجا)	✓	✓	✓

ب) تغییر واژه‌ها به واژه‌های مشابه

گاه، در نسخه‌های ترجمة الخواص، واژه‌های به کلماتی مشابه تغییر یافته است و مصحح یکی را برگزیده و اختلاف نسخ را تذکر نداده است. بعض اوقات نیز آنچه در متن مصحح آمده است با نسخه‌های در دسترس نگارنده این سطور موافقت ندارد. جدول شماره چهار نمونه‌هایی از این موارد را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۴: نمونه‌هایی از جایگزینی واژه‌ها به واژه‌های مشابه

ردیف	متن مصحح	نسخه ۹۸۰ق	نسخه دانشگاه
۱	که اتسام یافته از روی اختصاص ^۱ به ترجمه الخواص (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۱۱۳/۱)	که التیام یافته از روی اختصاص بترجمه آن خواص (گاپ)	که اتسام یافته به ترجمه الخواص (گ۲ر)
۲	ممر آمد و شد او (همان: ۱۲۱/۱)	راه آمد شد او (گ۳ر)	همانند متن مصحح (گ۳ر)
۳	شناخت حق او را حاصل شود (همان: ۱۲۲/۱)	شناخت حق حاصل کردد او را (گ۳پ)	همانند متن مصحح (گ۳پ)
۴	سوگند خورد (همان: ۱۲۴/۱)	قسم یاد نمود (گ۴ر)	همانند متن مصحح (همانجا)
۵	میسر نگردد (همان: ۱۲۵/۱)	بار نیابد (گ۴پ)	همانند متن مصحح (گ۴ر)
۶	و سمت تفریط (همان: ۲۳۹/۳)	و صفت تفریط (گ۵۱۳ر)	و صفت ^۲ تفریط (گ۴۸۸ر)

- جابجایی واژه‌ها در عبارات

عبارات و جمله‌هایی در متن مصحح ترجمة الخواص دیده می‌شود که ترتیب قرار گرفتن واژه‌ها در جملات با آنچه در نسخه‌های کهن آمده، متفاوت است. در این موارد،

۱. در نسخه اساس «اخلاص» آمده است (نک: همین مقاله، جدول شماره ۱، ردیف ۱).
 ۲. در نسخه ۱۰۷۰ق (گاپ) و نسخه ۱۱۰۵ (گاپ) نیز «صفت» آمده است.

ساختار جمله‌ها تغییر یافته یا عباراتی مشابه جایگزین آنها شده است و مصحح این تغییرات در پانویس تذکر نداده است.

جدول شماره ۵: نمونه‌هایی از جایجایی واژه‌ها در عبارت‌ها

ردیف	متن مصحح	نسخه ۹۸۰ق	نسخه دانشگاه	مخالفت با نسخه ۹۸۰ق	مخالف با نسخه دانشگاه	مخالف با هر دو نسخه
۱	استعاذه به حق تعالی نموده (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۱۱۷/۱)	استعاذه نمود بحق تعالی (گ ۲ ر)	استعاذه بحق تعالی نموده (گ ۲ ر)	✓		
۲	باید مسدود کرد (همان: ۱۲۰/۱)	مسدود باید کرد (گ ۳)	باید مسدود کرد (گ ۲ پ)	✓		
۳	دل را به فنای ما فی ایدی الناس و به بقای ما عندالله باق قرار باید کرد (همانجا)	دل را بFNای مافی ایدی الناس قرار باید داد و ببقاء ما عند الله باق اقرار باید کرد (همانجا)	دل را بFNای ما عندالله باق اقرار باید کرد (گ ۳ ر)	✓	با ملاحظه تصحیح در حاشیه از جهت ترتیب کلمات تفاوتی ندارد	
۴	... به قصور شناخت حق، او را حاصل شود بلا فتور به آن که او قادر است بر کل مقدور (همان: ۱۲۲/۱)	... بقصور بقصور شناخت حق حاصل کردد او را بلافتور بانکه او که قادرست بکل مقدور (گ ۳ پ)	... بقصور شناخت حق او را حاصل شود بلا فتور با انکه او قادرست بر کل مقدور (گ ۳ پ)	✓		

۱. در حاشیه به این صورت تصحیح شده است: «بفناء ما فی ایدی الناس قرار و ببقاء ما عندالله اقرار باید کرد».

✓	✓	✓	و فرمود که ایها الناس بحضور جمله مهاجر و انصار که پرسید از من (همان: ۴۵۷/۱) (گ ۱۱۳ر) نک: نسخه ۱۰۸۳ق: (گ ۵۸پ)	و فرمود که ایها الناس بحضور جمله مهاجر و انصار که پرسید از من (همان: ۴۵۷/۱) (گ ۱۱۴پ) و نیز نک: نسخه ۱۰۸۳ق: (گ ۵۸پ)	و در حضور جمله مهاجر و انصار فرمود که یا ایها الناس که پرسید از من (همان: ۴۵۷/۱)	۵
✓	✓	✓	که استصال است یا يعقوبت دوزخ (گ ۴۸۸ر)	که استصال است یا يعقوبت دوزخ (گ ۵۱۳ر)	که استصال يعقوبت دوزخ است (همان: ۲۳۹/۳)	۶
		✓	بس عجایب است عجب از وی (گ ۴۸۸پ)	عجایب است پس عجب از وی (گ ۵۱۳پ)	بس عجایب است. عجب از وی (همان: ۲۴۲/۳)	۷
		✓	من او را مزد دادم (گ ۴۸۹ر)	من مزد دادم او را (گ ۵۱۴ر)	من او را مزد دادم (همانجا)	۷
		✓	تمام آن کاوه‌ها را بوی تسلیم کردیم (گ ۴۸۹ر)	و تمام آن کاوه‌ها را تسلیم وی کردم (همانجا)	و تمام گاوها را به وی تسلیم کردم (همان: ۲۴۳/۳)	۸
		✓	سگ شبان نیز در عقب ایشان (گ ۴۸۹پ)	سگ شبان در عقب ایشان نیز (گ ۵۱۴پ)	سگ شبان نیز در عقب ایشان (همان: ۲۴۴/۳)	۹

- حذف و اضافه

موارد فراوانی از حذف یا اضافه واژه‌ها در نسخه‌های ترجمه الخواص دیده می‌شود. این بررسی نشان می‌دهد که در قریب به اتفاق موارد، متن مصحح مانند نسخه دانشگاه است و در متن تصحیح شده به این اختلاف‌ها اشاره نشده است. در جدول شماره ۶، نمونه‌هایی از این موارد نشان داده شده است.

جدول شماره ۶: حذف و اضافه در نسخه‌ها

ردیف	متن مصحح	نسخه ۹۸۰	نسخه دانشگاه
۱	شروع بیان (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۱۱۳/۱)	شروع در بیان (گ ۲ر)	شروع در بیان (گ ۲ر) ^۱
۲	الاستعاذه (همان: ۱۱۵/۱)	حذف واژه (همانجا)	الاستعاذ (گ ۲ر)
۳	چون مریم که (همان: ۱۱۸/۱)	چون مریم (گ ۲پ)	همانند متن مصحح (گ ۲ر)
۴	نصب العین خود ساخت (همان: ۱۱۹/۱)	را نصب العین خود ساخت (گ ۳ر)	همانند متن مصحح (گ ۲پ)
۵	آن را به حرمت داشت و معرفت حقوق ایشان مبادرت باید نمود (همان: ۱۲۰/۱)	آنها به حرمت باید داشت و بمعرفت حقوق ایشان مبادرت نمود (همانجا)	همانند متن مصحح (گ ۳ر)
۶	دخل و تصرف وی از ممر (همانجا)	دخل و تصرف از ممر (گ ۳ر)	همانند متن مصحح (گ ۳ر)
۷	آن طریق را به اخلاص باید گرفت (همانجا)	طریق را باخلاص باید گرفت (گ ۳ر)	همانند متن مصحح (گ ۳ر)
۸	و آن ابلغ است (همان: ۱۲۱/۱)	و آن ابلغ (گ ۳ر)	همانند متن مصحح (گ ۳ر)
۹	آن‌گاه باید دانست (همان: ۱۲۲/۱)	بباید دانست (گ ۳ر)	بباید دانست (گ ۳ر)
۱۰	تخصیص یافته به ذکر در قرآن (همانجا)	تخصیص یافته در قرآن (گ ۳پ)	همانند متن مصحح (گ ۳پ)
۱۱	غیر ذکر ذی الجلال و الاکرام (همان: ۱۲۳/۱)	غیر ذکر ذی الجلال (گ ۳پ)	غیر ذکر ذی الجلال (گ ۳پ)
۱۲	الخبیر الحکیم (همان: ۱۲۴/۱)	الخبیر الحکیم الذی لا یرضی بشئ من المنکرات (گ ۴ر)	الخبیر الحکیم الذی لا یرضی بشئ من المنکرات (گ ۴ر)
۱۳	مر خدای را که (همان: ۲۳۹/۳)	مر خدایرا انکه (گ ۵۱۲پ)	مر خدایرا انکه (گ ۴۸۷پ)
۱۴	دوستی ما و متابعت (همان: ۲۴۰/۳)	دوستی و متابعت (گ ۵۱۳ر)	همانند متن مصحح (گ ۴۸۸ر)
۱۵	بزرگ کلمه‌ای است (همانجا)	بزرگ کلمه (گ ۵۱۳ر)	همانند متن مصحح (گ ۴۸۸ر)
۱۶	رجال الله اند (همان: ۲۴۱/۳)	رجال است (گ ۵۱۳پ)	همانند متن مصحح (گ ۴۸۸پ)

۱۷	چیزی شگفت بودند (همان: ۲۴۲/۳)	چیزی شگفت (=شگفت) ^۱ (گ ۵۱۳پ)	جیزی شگفت (گ ۴۸۸پ)
۱۸	گوساله گاوی مادینه (همانجا)	گوساله و گاوی مادینه (گ ۵۱۴ر)	گوساله گاوی مادینه همانند متن مصحح (گ ۴۹۲ر)
۱۹	و تمام گاوها را به وی تسلیم کردم (همان: ۲۴۳/۳)	و تمام آن گاوها را تسلیم وی کردم (گ ۵۱۴ر)	تمام آن گاوها را بوی تسلیم کردم (گ ۴۸۹ر)

- اختلاف در تصلیه و تسلیم

اختلاف‌هایی در عبارات و ادعیه پس از نام‌های مقدس در نسخه‌های ترجمه الخواص دیده می‌شود که در متن مصحح به این اختلاف‌ها توجه داده نشده است. اگرچه، در نگاه نخست، ممکن است این تفاوت‌ها مهم تلقی نگردد، اما نقل صحیح این عبارات، بیانگر دقت مصحح در تصحیح است و می‌تواند گویای اعتقادات مؤلف یا بیانگر نگاه او به اعتقادات دیگران باشد.^۲ این بررسی نشان می‌دهد که نسخه چاپی، در این موارد، همانند نسخه دانشگاه است. جدول شماره شش، پاره‌ای از این تفاوت‌ها را نشان می‌دهد:

جدول شماره ۷: نمونه‌هایی از اختلاف در تصلیه و تسلیم در نسخه‌ها

ردیف	متن مصحح	نسخه ۹۸۰ق	نسخه دانشگاه
۱	ابراهیم خلیل صلوات الله علیه (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۱۱۷/۱)	ابراهیم خلیل علیه (گ ۲ ر)	ابراهیم خلیل صلوات الله علیه (گ ۲ر)
۲	عیسی علیه السلام (همان: ۱۱۸/۱)	عیسی (گ ۲پ)	عیسی علیه السلام (گ ۲پ)
۳	پیغمبر ما صلی الله علیه و آله (همانجا)	پیغمبر ما صلی الله و علیه و آله و سلم (همانجا)	پیغمبر ما صلی الله علیه و آله (همانجا)

۱. دو بار کلمه «نیست» در حاشیه نوشته شده است.

۲. برای نمونه در تفسیر امام فخر رازی در تفسیر سوره کوثر، پس از ذکر حضرات باقر، صادق، کاظم و رضا، عبارت «علیهم السلام» آمده است، در حالی که پس از ذکر «نفس زکیه» چنین نیست، و همین عبارت سبب شده است که برخی از نویسندگان گمان‌هایی درباره اعتقادات وی ابراز نمایند (نک: امام فخر رازی، ۱۴۲۰ق: ۳۱۳/۳۲: معرفت، ۱۳۹۰: ۲۷۶/۲).

۴	حق سبحانه و تعالی (همان: ۱۱۹/۱، در دو مورد)	حق تعا (همانجا) در هر دو مورد	حق سبحانه و تعالی (همانجا)
۵	امیرالمؤمنین صلوات الله علیه (همانجا)	امیرالمؤمنین ع (همانجا)	امیرالمؤمنین صلوات الله علیه (همانجا)
۶	انمئة معصومین علیهم السلام (همان: ۲۴۰/۳)	ایمئة معصومین صلوات الله علیهم (گ: ۵۱۳)	ایمئة معصومین علیهم السلام (گ: ۴۸۸)
۷	پیغمبر (همانجا)	پیغمبر صلی الله علیه و آله (همانجا)	پیغمبر (همانجا)
۸	حضرت رسول صلی الله علیه و آله (همانجا)	حضرت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم (همانجا)	حضرت رسول صلی الله علیه و آله (همانجا)

۳. فهرست منابع و مآخذ

فهرست منابع و مآخذ این تصحیح شامل ۲۲۱ عنوان است که مشخصات این آثار به ترتیب الفبایی تنظیم شده است. این فهرست مشتمل بر عناوین کتاب‌های حدیثی، تفسیری، ادبی، تراجم و تاریخی است که نشان از گستردگی مراجعات مصحح دارد. با این وصف، بیان چند نکته در اینجا لازم به نظر می‌رسد:

- اختیار معرفة الرجال، مشهور به رجال کشی که از آثار شیخ طوسی است (نک: آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق: ۱/۳۶۵) به کشی، محمد بن عمر، نسبت داده شده است (نک: زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۵/۷۱۲)، و این در حالی است که حتی روی جلد کتاب مورد استناد ایشان، نام شیخ طوسی مندرج است.

- تأویل الآیات الباهرة به سیدشرف‌الدین حسینی استرآبادی نسبت داده شده است، در صورتی که این کتاب که به زبان فارسی تألیف شده، از آقانجفی اصفهانی است و اثر استرآبادی، تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة نام دارد (نک: آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق: ۳/۳۰۴-۳۰۵) و همین عنوان نیز بر جلد کتاب مورد استناد مصحح ثبت شده است.

- معجم مقایس اللغة اثر ابن فارس به اشتباه معجم المقایس فی اللغة درج شده است (نک: زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۵/۷۱۸) و چاپ مورد استفاده مصحح چنین عنوانی ندارد.

- دلایل الامامة، اثر طبری، محمد بن جریر بن رستم، از نویسندگان امامی مذهب قرن پنجم است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق: ۲۴۱/۸ و برای تفصیل بیشتر، نک: امین، ۱/۱۹۵). این اثر بدون ذکر جدّ مؤلف به طبری، محمد بن جریر نسبت داده شده است (زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۷۱۱/۵). عنوان «محمد بن جریر» به طبری (د. ۳۱۰ق)، صاحب تاریخ و تفسیر، منصرف است؛ بنابراین لازم است که مصحح محترم با ذکر نام جدّ، مؤلف دلایل الامامة را معرفی نماید. گفتمنی است که مصحح در موارد متعددی که احتمال اشتباه وجود ندارد، به نام جدّ صاحبان آثار اشاره کرده است (برای نمونه نک: زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۷۰۷/۵ شماره‌های ۶-۸؛ ۷۰۸/۵ شماره‌های ۱۶ و ۱۹).

- در مواردی، عنوان آثار منطبق با عنوان کتاب چاپ شده نیست، بلکه بنا بر آنچه در افواه مشهور است و یا شبیه عنوان اصلی اثر، ثبت شده است؛ همانند: تفسیر عیاشی، تفسیر قمی، الفقیه، جواهر التفاسیر، مصباح کفعمی و مجموعه رسائل غزالی، که به جای التفسیر، تفسیر القمی، من لا یحضره الفقیه، جواهر التفسیر، مصباح الکفعمی و مجموعه رسائل الإمام الغزالی، ثبت شده است (نک: زواره‌ای، ۱۳۹۴: ۷۰۹/۵-۷۱۱، ۷۱۵، ۷۱۸).

نتیجه‌گیری

مقایسه متن مصحح ترجمه الخواص با نسخه‌های خطی آن، نشان‌دهنده تفاوت‌های بسیار میان آنها از لحاظ تغییر در تنظیم مطالب، تصحیف، تغییر و جابجایی واژه‌ها و حذف و اضافه کردن کلمات است. از طرف دیگر، مصحح از ثبت دقیق آنچه در نسخه اساس آمده کوتاهی کرده، و در اکثر قریب به اتفاق این موارد، در مقدمه خود و یا پاورقی‌ها هیچ اشاره‌ای به وجود این اختلاف‌ها نکرده است. از این رو، با وجود تلاش وی به ارائه متنی منقح از ترجمه الخواص، این تصحیح را نمی‌توان تصحیحی دقیق، صحیح و ضابطه‌مند، بر پایه نسخه اساس به شمار آورد.

منابع

- امام فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- امین، سیدحسن (۱۴۰۸ق). مستدرکات أعیان الشیعة، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- آقا بزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۴۰۸ق). الذریعة الی تصانیف الشیعة، قم: اسماعیلیان.
- پهلوان، منصور (۱۳۹۴ش). «مقدمه» ← زواره‌ای (۱۳۹۴ش)
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱ش). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ذهبی، محمدحسین (بی تا). التفسیر والمفسرون، القاهرة: مكتبة وهبة.
- زواره‌ای، علی بن حسن (۱۳۹۴ش). ترجمة الخواص، به تصحیح: منصور پهلوان، تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ نسخه خطی ترجمة الخواص (مکتوب در ۹۸۰ق)، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۰۳۲.
- _____ نسخه خطی ترجمة الخواص (مکتوب در ۱۰۲۸ق). تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۲۷۶۵.
- _____ نسخه خطی ترجمة الخواص (مکتوب در ۱۰۷۰ق). تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۵۲۲۲.
- _____ نسخه خطی تفسیر زواره (مکتوب در ۱۰۷۴ق). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۷۹۸.
- _____ نسخه خطی تفسیر زواره (مکتوب در ۱۰۸۳ق). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۸۹۷.
- _____ نسخه خطی ترجمة الخواص (مکتوب در ۱۰۹۱ق). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۵۲۱۱.
- _____ نسخه خطی ترجمة الخواص (مکتوب در قرن یازدهم). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۲۱۸۱.
- _____ نسخه خطی ترجمة الخواص (مکتوب در ۱۱۰۵ق). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۰۳۸.
- عمادی حائری، سیدمحمد (۱۳۸۷ش). «تصحیح متون با تأکید بر تصحیح متون فارسی»، گزارش میراث، دو شماره ۲۵ و ۲۶، ۴-۱۲.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۶ق). القاموس المحیط، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- کاشفی، حسین بن علی (۱۳۶۹ش). مواهب علیة، به تحقیق سیدمحمدرضا جلالی نائینی، تهران: اقبال.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۹۰ش). تفسیر و مفسران، قم: انتشارات تمهید.